

TUNUS'TA DİNİ AHLAK VE KAPİTALİZMİN RUHU*

Çeviren: Ar. Gör. H. Ezber BODUR

Din ve ekonomik faaliyetler arasındaki ilişki, Batı Avrupada Protestanlık ile kapitalizmin doğuşu arasındaki münasebeti ilk olarak ortaya koyan Waber'den (Weber, 1958) bu yana devam etmekte olan sosyolojik ilgi alanını teşkil etmektedir. Konunun, üzerinde yapılan son çalışmalarla hayli tartışmalı olduğu görülmüş ve görüşler genellikle iki farklı yön takip etmiştir (Eisenstadt, 1968). Araştırmacıların bazıları, Waber'in analizinin Batı Avrupa'ya yada Protestanlığa uygulandığı gibi (Green, 1959) pratik veya teorik olarak geçerliliğini kabul etmekte veya karşı çıkmaktadır. Bazı araştırmacılar ise, dünyanın farklı bölgelerinde teorinin geçerliliği hususunda, diğer dinî gruplar üzerinde bu fikri uygulamaya gayret etmektedirler. Bu tür çalışmaların çoğu, Doğu ve Güney Doğu Asya'da yoğun bir biçimde sürdürülürken, diğer ülkeler üzerinde de -az da olsa- yazılmış makaleler mevcuttur (Eisenstadt, 1968). Protestan ahlâkı modeline uygun Asya'daki tüccar grupları üzerinde yapılmış birkaç çalışmadan bahseden Bellah, bunların, Avrupa'nın ilgili bölgelerinde Protestanlıkta olduğu gibi bütün cemiyetin normalarını pek nadir taşıdığına da dikkat çekmektedir. Yani onların tesirleri, cemiyet içerisinde daha alt bir grupla sınırlı kalmıştır. Bütün bu çalışmalardan Weberci tezin, Avrupa'dan farklı kültürlerde, hususi bir cemiyet seviyesinde tatbik edilebileceğini göstermektedir. Bu çalışma da, Tunus'ta İslâm camiası içinde ayrı bir dinî fırkanın mensupları olan bir grup tüccar arasında, dinî ahlâk ve kapitalizmin ilişkisinden hareket ederek, bu fikrin doğruluğunun ispatına yöneliktir¹.

Bu araştırmanın konusunu, Tunus'un güney sahili açıklarındaki çöllük Cerbe adasından ülkenin çeşitli kesimine göç eden ve daha çok bakkallık yapan veya çeşitli şekillerde perakende veya toptan ticaretle meşgul olan tüccarlar grubu oluşturmaktadır. Sosyal olarak Cerbe orijinli tüccarlar faaliyet gösterdikleri

x) Bu makale, 6 Kasım 1970 yılında "Middle East Studies Association (Columbus, Ohio)'nun 4. yıllık toplantısında, Russell A. Stone tarafından tebliğ olarak sunulmuş ve Stone, R.A., «Religious Ethic and the Spirit of Capitalism in Tunisia», *International Journal of Middle East Studies*, c. 3, 1974, s. 260-273'dan tercüme edilmiştir.

1) Bu çalışmanın mümkün olacağı Gellner tarafından yazılan makalede kısaca bahsedilmiştir.

topluluklarla pek nadir bütünleşmekte, üstelik Cerbe adası ile yakın bağlarını sürdürmektedirler. Çalışmaları esnasında periyodik olarak doğum yerleri olan Cerbe'yi ziyaret eden bu grup mensupları, ekseriya çalışamaz duruma geldiklerinde, hayatlarının geri kalan kısmını burada geçirmeyi tercih etmektedirler. Bu adadaki hakim dinî fırka, İslâm tarihinde bazan "heretik" olarak isimlendirilen ve dinî hüviyetinden dolayı Ehl-i Sünnet tarafından karşı çıkmış ve bugün mensuplarının artık tehlikede bulunmadığı küçük bir dinî grup olan İbâdiyye'dir. Cerbelilerin, bir grup olarak sosyolojik ilgiyi çekmeleri başlıca iki sebepten ileri gelmektedir: Bir taraftan marjinal ticarî sınıfta, diğer taraftan da kapitalistler olarak önemli başarı sağlamış dinî bir azınlığı oluşturmalarıdır.

Geleneksel cemiyetlerin daha kompleks hale gelmeleriyle meslekî olarak uzmanlaşmış azınlık grupların ortaya çıkmasından sık sık bahsedilmektedir. Sosyolojik analizler, ya mensuplarının kendi tüketim ihtiyaçlarını karşıladığı fakat Durkheim'in mekanik dayanışma modelinde (Durkheim, 1764, s. 174-81) olduğu gibi herhangi bir üste değer üretmeyen küçük, otarşik ve ailevî birim kavramıyla, ya Rinder (1958)'in belirttiği gibi aralarında belirlenebilir statü açıklığı ve çok az ilişkinin meydana geldiği iki sınıflı (tipik olarak asiller ve köylülerin olduğu) cemiyet modeliyle başlar. Simmel (1950, s. 402-8) de analizine, üyelerinin tarımsal üretimde kendi kentine yeterli olduğu ve kendi kullarımlarına yönelik dokuma el sanatları ürünlerine dayalı bir cemiyet kavramıyla başlamaktadır. Zaman akışı içerisinde cemiyet, carî terminoloji ile modernleşmeye başlar ve yapısal değişiklik meydana gelir. Durkheim'e göre bu durum "mekanik dayanışma"dan iş bölümünün gelişmesiyle "organik dayanışma"ya doğru bir değişimi ifade eder. Aynı zamanda bu değişim içerisinde, mensuplarının herbirinin bir veya birkaç mal ya da hizmet üretiminde ihtisaslaştığı ve üretim fazlasının ihtiyaç duyulan diğer mallarla mübadele edildiği bir cemiyette otarşinin kaybolması da dahildir.

Böylece cemiyet, daha kompleks bir münasebetler ağı haline gelir. Bu durumda ticaret sınıfına olan ihtiyaç ortaya çıkar ve ticarî sektör iş bölümünde uzmanlaşmış mesleklerden biri olarak gelişir.

Rinder'in geliştirdiği modelde, cemiyette mevcut iki sınıf arasındaki statü farklılığı, üretim artışıyla birlikte giderilme eğiliminde olurken ortaya çıkan baskı, iki sınıf arasındaki karşılıklı etkileşimin bazı şekillerini de ortaya çıkaracaktır. Bu etkileşim, kârlı işi fırsat bilen bir grup tüccar tarafından yürütülen ticaret veya trampa ilişkileri şeklinde olacaktır. Hem Simmel hem Rinder bu ekonomik faaliyet alanının, ekseriya "yabancılar", "marjinal ticaret sınıfı" olmalarıyla az çok farklılaşmış bir grup tüccar tarafından ele geçireceğini

x) İbadiyye'nin tarihi ve bu hususta seçilmiş bir bibliyografya için bk: E. Ruhi Fıglalı, "İbadiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri" (Doktora Tezi), Ankara 1972 (çev. notu).

öne sürmektedirler. Statü ayrılığının ortaya çıkardığı hayat biçimi, marjinal ticaret grubu için birçok potansiyel sorumluluklara sahip görünmektedir. Yeni ticarî sınıfın faaliyetlerinin kârlı yapısı açıkça görüldüğü zaman, cemiyetin diğer tabakalarına mensup olanlarla bir çatışma tehlikesi de başgösterir. Diğer taraftan bu grup, muhtemelen yenilikçi ve yaratıcı davranışa doğru eğilimleri sergilerler. Yabancı ticarî grup, ticaretin fonksiyonunun daha önceki mevcut meslekî yapının bir parçası olmamasından ve bu yüzden cemiyet mensuplarının ticareti bir fırsat olarak pek nadir tanımaları sebebiyle ticarî faaliyetlerle meşgul olabilecektir. Becker (1940, s. 33-4; 1956, s. 273)'in işaret ettiği gibi bir meslek, yeni bir imkân olarak tanındığı durumlarda, geleneksel meslekî yapının bir parçası olmamasından dolayı küçük görülür.

Becker'in analizinde marjinal ticarî grubun temel özellikleri aşağıdaki şekildedir:

1) Ticarî ilişkilerinde ileri derecede rasyonellik ve yetenek.

2) İkili ahlâk: Kendi küçük gruplarının dışındakilere farklı muamele etmek; cemiyet içerisinde üstünlük duygusuyla birbirlerine sıkı bir şekilde bağlılık göstererek ayrı bir grup halinde yaşamak; grup üyeleri lehinde ve yardıma istekli olmak suretiyle grup-içi, fakat cemiyetin çoğunluğuna yani bütün grup dışındakilere kâr elde etmek bakımından ilgilendikleri ve bu yüzden evrensel objektiflik gösterdikleri grup-dışı, davranış ahlâkı geliştirmek.

3) Kendilerinin ayrı bir grup veya ırk oldukları anlayışı ve muhtelif dil kabiliyetleri ve geniş halk kitleleriyle temas kurabilme gibi enternasyonalistik özelliklerin gelişmesi.

4) Cemiyette çoğu kere bir statü açıklığı ve ekonomik faaliyet alanını dolduran ve çeşitli sosyal sınıflar arasında bir vasıta olarak hareket eden; ekseriya cemiyette hakir görülen iyi tanınmış ve küçük bir meslek grubunu teşkil etmeleri.

5) Maksimum kâr elde etmek için çalışma hususunda herhangi bir baskı veya endişe olmadan, çoğunlukla kendi kurtuluşları için çalışmak suretiyle işlerini meşrulaştıran bir ahlâk bir "misyon" duygusu taşımaları.

Becker, böyle gruplarla ilgili birçok örnek verir. Bu genel açıklamanın, Certelilere tamamiyle tatbik edilebilir olduğu göze çarpan önemli husustur.

Nihayet Stryker (1959), bu tür gruplara karşı potansiyel olumsuz tutumun analizinde, marjinal ticaret sınıfı tarafından işgal edilen pozisyonu; fonksiyonel olarak önemli, finansal olarak kârlı, göze çarpan, toplumda hakir görülebilir ve tüccar grubu tarafından "farklılık kompleks"i doğurucu olarak açıklamaktadır. Ayrıca marjinal tüccar sınıfının durumunun; ekonomik değişkenlere, dine, toplum ve aile yapısına ve daha geniş cemiyetin siyasi yapısına bağlı olarak değişeceğini ilave eder. Bunlar, bu çalışmada gözönünde bulundurulacak değişkenler arasında yer almaktadır.

Görüleceği gibi, Cerbeliler -bu değişkenlerin- herhangi biri üzerinde ekstremler bir şekilde olmayarak -Tunus cemiyetinin diğer fertlerinden farklılaşmış "yabancılar"dır. Netice olarak Becker ve Stryker tarafından vurgulanan, pozisyonlarının sosyal olarak düşük görülebilme ihtimali en alt seviyededir. Bu yüzden Cerbeliler açık önyargının hedefi de değildirler. Bununla beraber "yabancı" veya "marjinal ticaret sınıfı" nı oluşturmaktadırlar. Güneyde bir adadan gelen Cerbeliler, İslâmiyette farklı bir dinî fırkaya mensupturlar. Tunus'un meslekî yapısında bir açıklığı belirleyip bunu uygun bir zamanda doldurmuş olan Cerbeliler, perakende bakkaliye alanındaki "boşluğu" bildiklerinden, Tunus'un her tarafında bakkal işletmecileri olarak dikkat çekmişlerdir. Zira, bu ticarî alanda faaliyet gösterenler sadece Cerbeliler olmadığı gibi, ticaret sınıfı da tamamen yabancıardan müteşekkil değildir. Bu, niçin mesleğin hususî olarak hakir görülmediğinin açıklanmasına yardım etmekteir. Cerbeliler, Tunus'taki tüccar sınıfın yaklaşık yarısını teşkil etmelerinden dolayı bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Tunus'a has bakkaliye tarzını başlatıp rekabetçi standartları ortaya koyan ve adadan ayrılarak Tunus ekonomisinde aktif olan Cerbelilerin hemen hepsi bu iş kolunda uzmanlaşmışlardır.

Cerbelinin Ticarî Hayatı

Tunus'taki Cerbeli tüccarların sayısı hakkında kesin rakamlar yoktur. 1966 nüfus sayımına göre, Tunus'un çeşitli bölgelerinde çalışan Cerbelilerin 6000 civarında olduğu tahmin edilmiştir. Aşağıda vasıflanan çalışma üslubu dikkate alındığında Cerbeli tüccarların toplam sayısı 9000'e ulaşmaktadır. Mamafih daha küçük rakamı kullanarak, Cerbeli tüccarlar, Tunus'ta perakende bakkaliye ile uğraşanların toplam sayısının yarısından biraz az olduğu görülecektir. Hatta bunların etkisi, perakende ticarete belli bir üslub ortaya koymalarıyla, sayılarına göre daha fazladır. Bu yüzden Cerbeliler, Tunusluların birçoğu tarafından Tunuslu tüccarların en iyi tipi olarak değerlendirilmekte ve köşebaşı bakkallarına "bakkal"dan ziyade "Cerbeli" ismi verilmektedir. Aynı zamanda Cerbeliler, ciddi bir şekilde faaliyete katılan, kapitalle desteklenmiş ve işadamları olarak faaliyet gösteren tüccarlar arasında en geniş monolitik grubu da temsil etmektedirler. Bu çalışma, yaklaşık 1965 yılına kadar mevcut olduğu şekliyle Cerbelinin ticarî hayatının "geleneksel" formunu dikkate almaktadır. Bu zamandan beri hükümet desteğindeki ticarî kooperatiflerin kurulması ve dağıtılması, Cerbelilerin faaliyetleri üzerinde henüz tamamen açık olmayan etkiye sahip olmuştur.

Bir Cerbelinin meslek hayatı ya küçük bir aile bakkalında ya bir arkadaşı veya hemşehrîsi tarafından işletilen bir bakkalda çıraklık şeklinde başlar. Neticede bir bakkaliyeyi işletebilecek bilgi ve beceriye sahip olacak ve biraz sermaye biriktirebilmişse kendi işyerini açacaktır.

Tüccarların (gezginci esnaf) hayat şartları rahat değildir. Haftanın her gününde ve yoğun bir çalışma tempoları vardır. Çoğu, ev kiralamamak için, genel-

likle dükkanlarının ambar kısmında, memleketlerinden getirdikleri mahalli sergiler üzerinde geceleyerek hayatlarını sürdürürler. Aynı zamanda, elektrik ve su şebekesinin mevcut olmadığı dükkanlarında satılmayan mallar belli başlı gıdalarını oluşturmaktadır. Yemek, dükkanın gerisinde hazırlanır ve yenilir. Dükkanlarını sabahın erken saatlerinde açıp geç saatlere kadar açık tutmaları sebebiyle çok çalışan Cerbelilerin bütün varlığı işyerleri etrafında yoğunlaşmaktadır. Sıkı çalışma tarzı ve asketizm belirlidir.

Bir yıldan iki yıla kadar süren çalışma dönemleri, uzatılmış tatillerle kesintiye uğramaktadır. Nitekim bir Cerbeli, doğum yeri olan adaya birkaç ay süren bir tatil için dönebilmektedir. Eskiden bu tatillerin daha uzun sürmesine karşılık, bugün ulaşım vasıtalarının iyileşmesiyle, cerbeliler kısa zamanlar için daha sık gidebilmektedir. Tatil esnasında, çalışırken mahrum kalınan normal aile yaşantısının bütün yönlerine candan bağlılık gösterilir. Bu dönem, evli olmayan Cerbelinin evlilik hazırlıklarını sürdürebileceği uygun bir zamanı teşkil edecek, evli olan Cerbeli için ise eşi ve çocukları ile hasret giderebileceği iyi bir fırsatı oluşturacaktır. Çünkü Cerbelilerin beraberlerinde ailelerini dükkanlarına götürdükleri pek nadirdir. Bir Cerbeli tatili esnasında tarımla da meşgul olmakta veya Cerbe'de ailesi için bir ev inşa etmektedir. Cerbeli tüccarın hedefi, ülkenin çeşitli yerlerinde göçebe perakende ticaretinde sürdürdüğü faaliyetini tamamlamak ve sonra da tasarruf ettiği parasıyla ömrünün geri kalan kısmını geçirmek üzere Cerbe'ye dönerek orada marjinal tarımsal faaliyetlerle, oğullarının işlerini takip etme, yatırımlar v.s. ile meşgul olmak şeklinde özetlenbilir. Şüphesiz bir tüccar, Cerbe'ye döndükten sonra iyi bir hayat sürebilmek için, mesleğe atıldığı ilk yıllardan itibaren hazırlığa başlamaktadır.

Cerbeli gezginci esnaf tatilden sonra işine yeniden dönebilecektir. Şüphesiz bu, daha iyi iş tekliflerinin müzakere edilebileceği bir zamanı oluşturacaktır. Cerbeli bir çırağa düzenli ücret yada farklı bir dükkanda iş verebilir. Gevşek aile birlikleri, dükkanlar arasında işgücü transferine müsade edebilmektedir. Bu durum, herhangi bir işyerinde çalışan bir işçinin ücretinin artmasını veya çalışma şartlarının daha da iyileştirilmesini istemesi için iyi bir fırsat oluşturacaktır. Neticede genç bir Cerbeli, yeterli tecrübe edinmeyi ve ekseriya ailesinin biraz mali yardımıyla yeni bir dükkanda işe başlayabilmek için para biriktirmeyi, veya komisyona dayalı yada yüksek ücretle çalışarak bir dükkanın idarecisi olmayı ümit eder. Başarı ve ilerleme şartları, iş alanında yöneticiler veya kolej öğretmenlerinin eğitimi ve eksikliklerinin giderilmesindeki bilinen sisteme benzemektedir. İşe ilk başlamada verilen ücret, eğitilenin tecrübe kazanıyor olması sebebiyle düşük olmaktadır. Belli bir zaman sonra daha iyi ödemenin yapıldığı iş dönemi başlayacak ve bu safhayı başarı, iş piyasasındaki arz- talep şartları ve kişinin akıllıca iş değiştirebilme kabiliyeti veya daha avantajlı bir işe girme tehdidi gibi faktörlerden oluşan dönem takip edecektir. Personel için haberleşme ve rekabet, Cerbe'de aynı kasabadan halk arasında veya aile çevrelerinde haberin

yayılması gibi hususi bir kritere göre olmaktadır. Yine malî yardım ve hatta sınırlı anonim şirketler gibi organize olmuş informal zincirleme satış dükkanları, herhangi bir Cerbe köyünden komşular arasında veya geniş aileler içerisinde teşkil olunurlar.

Cerbelinin grup içi yaşama tarzı, Cerbelilerin özel yaşama biçimlerine uygun ve şehirdeki diğer toplulukları oluşturan gruplardan ayrı, kendi dinî ve sosyal topluluklarını kurdukları daha büyük şehirlerde bir adım daha ileri götürülmüş durumdadır. İmam olarak hizmet edecek olan dinî ve topluluğa ait hususi bir lider belirlenip çeşitli manevî ve gruba ait görevler yerine getirilmiş olacaktır. Problemler -daha ziyade malî olanları- çoğunlukla karşılıklı yardım esasına dayalı cemiyetler tarzında Cerbelilerin oluşturduğu topluluk içinde halledilecektir. Bu organizasyon modeli, geleneksel Arap şehrinde "farklı fakat eşit" temeline bağlı birarada mevcut olan diğer topluluğa ait teşkilatlarla paralellik arz etmektedir. Çoğunlukla erkeklerden oluşan "Cerbeli topluluğu" belirli özellikler itibariyle köy ve akraba grubu yerine geçmektedir.

Cerbeliler ve aslında bütün Tunuslular, yukarıda vasıflandırılan hayat tarzının, sadece "tipik olarak" bir Cerbeli hayat stili olmayıp aynı zamanda bir Cerbelinin temsil ettiği kendine özgü hayat modelini oluşturduğunu kabul etmektedirler. Bu anlamda, yukarıda açıklanan ticarî hayat bir "Cerbeli ahlâkı" olarak düşünülebilir. Değer atfedilmiş hayat modeli, ileride geçimini yeterince sağlayabilecek parayı biriktirmek için adayı terkeden bir tüccarı içine almaktadır. Cerbeli, ada dışında sade bir şekilde yaşamayı, adaya döndüğünde ise en gösterişli refah belirtisinin sadece evi olmasıyla, asketik bir tarzda hayatını sürdürmek ister. Bununla beraber ev içindeki hayatı oldukça sadedir. Bir tüccar zenginleştiği zaman bile sade yaşantısını sürdürür; hayatının emeklilik dönemini geçirmek üzere doğum yeri olan adaya dönüp dinî düşünce ve tatbikatta oldukça duyarlı olarak "tipik" Cerbeli hayat tarzını yaşar. Göçmen ticarî faaliyetlerden emekliye ayrılmış daha yaşlı Cerbeliler, tüccar olarak yaşantılarından sonra emeklilik dönemlerini adada geçirmekten oldukça gurur duyup "Cerbeli ahlâkı" nı tatbik ederek iyi ve kendilerine özgü bir hayat sürdürdüklerine inanırlar.

Göçmen ticarî hayatı sürdüren Cerbelilerin, yukarıda marjinal ticarî sınıfın sosyolojik açıklaması ile yakın bir uygunluk içinde olduğu açıkça görülmektedir. Daha evvel hiçbir sosyolojik açıklamanın yapılmadığı bir grup ve cemiyet için böyle bir yakın uygunluğun bulunması gerçeği, fikrin kendisi içinde enteresan bir doğrulaması olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber Cerbelilerin tarihî-dinî geri planı ve bu hayat tarzı arasında daha önemli korelasyonun izlenebilmesi mümkündür.

Dinî Geriplan

Cerbeliler, Tunusun güneyindeki halkın çoğunluğu gibi, Berberidirler. Diğer Güney Tunusluların aksine Cerbeliler, aşağı yukarı 910'larda dinî sebepten

dolayı Cerbe adasına yerleşip orada yaşamak zorunda kalmışlardır. Bugün Cerbelilerin yaklaşık yarısı ve göçebe ticarî faaliyette bulunanların çoğu İbâdiyye fırkasındandır. Liderlerinin adına izafeten İbâdiyye fırkası, dördüncü İslâm halifesinin kim olacağı hususunda ortaya çıkan tartışma esnasında ayrı bir fırka olarak kristalleşmeye başlayan ve (Tahkim'i kabul etmesiyle Hz. Ali'den ayrılarak ayrı bir zümreleşme hareketini başlatmaları sebebiyle bu şekilde isimlendirilen) oldukça asketik ve püriten olan Hariciliğin dört ana fırkasından biridir. Mücadeleyi kaybeden Hariciler, kendilerine baskı yapılması üzerine Arabistan içlerine doğru sığınabilecekleri bir yer aramak üzere kaçmışlardır. Dört ana fırkadan biri olan İbâdiler Kuzey Afrika'ya hareket etmişler ve Tâhart'ta bir emirlik tesis ederek birkaç önemli Haricilik merkezi kurmuşlardır. Yaklaşık 300 yıl sonra 908-909'larda Kuzey Afrika'nın Fatimiler tarafından işgal edilmesiyle İbâdiler başkentlerini terkedip daha emin bölgelere kaçmışlardır (Abadites, 1913). Dinî-siyasî baskı üzerine ibâdiler, oldukça tecrit edilmiş iki bölgede yerleşmişler ve adaya kapanış ve ayrılık geleneğini kurmuşlardır. İbâdilerin yoğun bir şekilde yerleştikleri iki bölgeden biri çöllük Cerbe adası ve diğeri de o dönemde Cezayir'in tecrit edilmiş Mizâb vahasıdır.

Tunus'taki Cerbe adası İbâdilerin çoğunluğu oluşturduğu tek bölgedir. Ayrıca Tunus'ta hakim İslâm mezhebi durumunda olan Malikîlik, Cerbe'de fazla taraftar bulamamıştır. Bu yüzden İbâdilik, Tunus'un diğer bölgelerinde olmasa bile Cerbe adasında hakim tarihî-kültürel etkisini sürdürmektedir. İbâdilere yapılan tarihî baskı öncelikle kedilerini tecrit eden ve koruyan adaya güçlü bağlılıklarını açıklamakta ve hâlâ İbâdî gruplar şeklinde yaşama imkânı sağlamaktadır. Bu bağlılık aynı şekilde, dinî farklılık duygusunu asla kaybetmemiş olarak Cerbelilerin emeklilik dönemlerinde yeniden adaya dönmelerindeki güçlü eğilimi de açıklamaktadır. Hem doğum yeri olan Cerbe'de hem dışarıda, yaşama biçimlerine bizzat yansıyan dinlerindeki kuvvetli öge, ticarî kapitalistler olarak kabiliyetlerinin açıklanmasına da katkıda bulunacaktır. İbâdiliğin dinî öğretileri, dört İslâm Hukuk ekolü içerisinde en asketik ve püriten mezhep olan Malikî ekolüne çok yakındır. İbâdiler özellikle tarihî orijinleri ve kendi mezheplerinin gelenekleri içinde asketik yaşama ve dinî prensiplerin tavizsiz yerine getirilmesi hususundaki belli başlı isteklerle farklılaşmışlardır. Cerbeliler üzerinde İbâdiliğin en belirgin etkisi, sistematik hale getirilmiş doktrinden ziyade, sözlü gelenekleri çerçevesinde tekrarlanan kavram ve davranışlarda ortaya çıkmaktadır. Hem faaliyetleri hem dinî ahlâklarının özünü ve dünyevî "çağrı" kavramını nasıl yorumladıkları hususunda Cerbeliler, ticarî faaliyetlerinin dinî doktrinlerince teşvik edildiğine inanmaktadırlar. İbâdiliğin hususi muhtevası hakkında hiçbir şey bilmeyen diğer Tunuslular (İbâdî olmayanlar) bile bu durumun, "kendi kendini tamamlayan kahince faaliyet" in sebebi olduğuna inanmaktadırlar. Bu husus, Cerbelilerin cemiyetteki rollerini tarif eden sosyal kimliklerini ortaya koymaktadır. Dinî fikirler, inananların bu fikirleri nasıl algıladıklarına uygun olarak davra-

nişlarına etki etmektedir. Cerbelilerin Tunus cemiyetindeki durumları ekseriyetin hedefi haline gelmiştir. Ticarî kapitalizm ve servet biriktirmeye verilen değer, dinî metinlerinde birkaç müşahhas kaynağa dayansa da, açıkça Cerbelilerin dünya görüşünün bir parçasını teşkil etmektedir. Çalışma hayatını tamamlama hususunda bir Cerbeli, uyguladığı göçebe ticaret modelinin faziletli bir iş olduğuna, geniş çapta sosyal tasviple açıkça ortaya çıktığı üzere, bunu yerine getirmek suretiyle bir dereceye kadar dinî lütuf kazandığına inanır.

Cerbeliler arasında dinî ahlâk ve ticarî kapitalizm arasındaki ilişkinin teyit edilmesi hususunda, aynı şekilde İbâdî olan ve tecrit edilmiş bir bölgede yaşayan, yine mukayese edilebilir başarılarıyla göçebe ticarî faaliyette bulunan, Güney Cezaire'de meskun Mizâblılar arasında da aynı davranış modeli ortaya çıkmıştır. Bu iki grup arasındaki tarihî, kültürel ve hayat biçimindeki benzerlikler, tamamen rastgele olarak oldukça dikkat çekici bir husustur. Mizâblılar hakkında da bir seyyah, İbâdîlerin gerçekte baştan aşağı Protestan tutuma sahip olduklarını belirtmektedir. Devamla, İbâdîlerin para kazanmayı sadece Allah'ın rızası doğrultusunda bir iş olarak telakki etmeleriyle kalmayıp, üstelik O'nun lütfunun açık delili şeklinde değerlendirdiklerini ifade etmektedir. (Brodrick, 1943, s. 100). Bu çalışmanın ortaya koyduğu gibi, Cerbeliler ve Mizâblılar, Weber tarafından tartışılan davranış modeliyle çok yakın bir uygunluk göstermektedirler. Bu husus, Weberci tezin daha da genelleştirilmesi ve geçerliliği için bir delil olmaktadır.

Weber'in teşebbüsü, "Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu" (1958) adlı eserinde ana hatlarıyla belirtildiği gibi, "Protestan Reformasyon"unun ortaya çıktığı zamanda Batı Avrupa'da kapitalizmin doğuşunu açıklamaları ile ilgilidir. Böylece Weber'in, Marx'ın sosyal değişim açıklamalarında ekonomik değişkenlerin temel faktör olduğunu iddia eden tezine bir alternatif görüş getirdiği anlaşılmaktadır (Nishet, 1969, s. 276-7; 1966 s.257-61; Zeitlin, 1967, s. 81-6; 1968, s. 111-12). Weber, görüşlerini Marx'ın teorisi gibi aynı genellik seviyesine getirmek için "Asketik Protestan Ahlâkı"nı (1958, s. 72-92; 1964, s. 79-81; Parsons, 1968, s. 519-38), daha genel ifade ile, aşağıdaki elemanları ihtiva eden ve belli bir derecede dinî tasdik ve müeyyidelerle sahip fikirler sistemini geliştirmiştir:

- 1) Asketik hayat tarzı.
- 2) İş hayatı veya ekonomik faaliyetlere uygulanabilen "çağrı" kavramı.
- 3) En azından ortak dinî kimliğin belirlediği grup dayanışması.

Luther'in öğretilerine ve Kalvinci yorumlamalara dayanarak Weber, çağrı öğretisini biraz daha ileri giderek dindar insanlar tarafından uygulanan ve aşağıdaki nitelikleri haiz dünyevî bir faaliyet olarak açıklamıştır:

---

x) Dünyevî ibadet pratiği olarak, ekonomiye ve öteki dünyevî işlere yeni bir önem verilmiştir (çev).

- 1) Asketisizm: lüksü ve nefsi istekleri yasaklama.
- 2) Dünyevî mal ve menfaatler üzerinde etkili bir hakimiyet tesisine yöneliş.
- 3) Rasyonellik: şartlara uymayan gelenekçiliğin reddedilmesi ve bütün faaliyetleri arzulan amaçlara yöneltme.
- 4) Ahlâkî evrensellik: bütün insanlara yaygın ve şahsî olmayan aynı standartlarla muamele.
- 5) İleri derecede iş bölümü ve rollerin farklılaşması: ekonomik faaliyetleri modern meslekî yapıya uygun olarak inşa etme.

Yukarıda belirtilen açıklamaların ışığında İbâdilîğin, aynı dinî fikirlerin çoğunu ihtiva ettiği görülmektedir. Bu fikirler, ilk Protestanlarda olduğu gibi, çoğunlukla Cerbeliler üzerinde de aynı etkiyi göstermiştir.

İbâdilîk ve Cerbeli ahlâkı ile İslâmiyet arasındaki ilişki, Protestan ahlâkı ile Hristiyanlık arasındaki ilişkiye benzemektedir¹. Kapitalistik müteşebbislik için Marksist açıklamaya alternatif olarak yapılan araştırmada, yukarıda ana hatlarıyla belirtildiği gibi dinî doktrin in fikrî muhtevasının daha genel bir bağımsız değişken olduğu açıkça görülmektedir.

Üstelik, dinî değişkenin Tunus toplumuyla ilgili olduğunu da ispatlamak mümkündür. Açıklama, mantıkî ispat delili için John Stuart Mill'in "klasik" model olarak da bilinen "farklılık metodu" gözönünde bulundurularak yapılmıştır

---

(1) Maalesef Weber, İslâm'la ilgili şumullü bir araştırma yapmamıştır. Aksine, yaptığı açıklamalar Cerbelilerin faaliyetlerinin mevcut yorumlamasıyla çelişki arz etmektedir. Parsons, Weber'in ("Din Sosyolojisi" 1964, s. XXI)'ne yaptığı girişte şöyle demektedir: En azından ilk Hristiyanlığın, Katolikliğin ve İslâm'ın mukayeseli çalışmalarını planlayan Weber, ölümüyle bu eserini tamamlayamamıştır. Weber, yazılarında İslâm hakkında dağınık bilgi vermektedir (Weber, 1964b, s. 262-4; Gerth ve Mills, 1964, s. 269). İslâm'ı savaşı sınıfın dinî olarak karakterize eden Weber, onu feodal toplum yapısına oturtmuş, harp ganimati ile zenginleşmenin ortaya çıkardığı iyi yaşama ve iyi giyinme aracı olarak görmüş; gösteriş ve ihtişama dayalı yaşama biçimi şeklinde değerlendirmiş; hatta, geniş alana yayılmış sûfi tarikatlara ve dervişlerin popülaritesine özel surette atıfta bulunarak, münzevî ve içdönük olarak karakterize etmiştir. Mamafih Weber de, İslâmiyette asketik mezheplerin varlığını kabul etmektedir. Weber, Cerbelilerle ilgili olarak şu şekilde atıfta bulunmuştur: Bir kimsenin kurtuluşunun teminatı, ya ayırıcı bir metodik hayat modeli ya Hariciler arasında "amel" olarak bilinen iyi işlerin yapılması ile sağlanır (Weber, 1964b, s. 199). Şüphesiz, İbâdiye'ye mensup Cerbeliler de Haricîdirlere.

(Weber, İslâmiyet hakkına acele ve tek yanlı hükümler vererek büyük yanılıya düşmüştür. Weber'in İslâm tablîli hakkında bk: S.F. Ülgener, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı, İstanbul, 1981, s. 49-72; ayrıca İslâm'ın dünya ve ahiret karşısındaki tutumu hk. bk: Günay, Ü., "İktisadî Ahlâk ve Din" Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi 7. sayı, 1986, s. 109/128. Çeviren).

mesinden ziyade, memleketlerine dönmelerini mümkün kılacak ve rahatça hayat sürdürebilmelerini sağlayacak geçici bir tedbir olarak bakılmaktadır.

İkincisi, ilk olarak ekonomik sebeplerden ortaya çıkan göç olayının belirli bir köy veya kabile içerisinde kurumlaşmaya başlamasıyla, bu uygulamanın, küçük yaşta başlayan sosyalleşmenin bir parçası olarak sonraki nesillere intikal etmesidir. Çocukların, başka bir yerde belirli bir iş kolunda faaliyet gösteren erkek akrabalarının ekonomik faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmalarıyla, bu meslek onlar için hususi bir çekiciliğe sahip olur. Eğer ekonomik sebeplerden ötürü göç etmek zaruri hale gelirse diğerleri tarafından icra edildiğini bildikleri meslekleri seçerler. Meslek için gerekli ihtisaslaşma ve tutunlar bu şekilde öğrenilirken, alışkanlık süreciyle geçici göçebe ekonomik faaliyet şekli, buna katılan grubun kültürünün bir parçası haline gelir.

D- Din. Ahlâk

Cerbelileri Güney Tunus'un diğer göçmen meslekî gruplarından farklı kılan dinî ahlâk, temel değişkeni oluşturmaktadır. Yukarıda kısaca belirtildiği gibi Cerbeliler, aşırı derecede püriten ve asketik fırka olan Hariciliğin İbâdiyye koluna mensupturlar. Dahası Cerbeliler, girişimci faaliyetlerinin lehinde ve teşvik edici olan ve dinî sulûklarını açıklayan sözlü bir gelenek geliştirmişlerdir. Aynı şekilde Cerbelilerin bu sosyal tanımı, diğer Tunusluların fikir birliği ile de güçlendirilmiştir. Çoğunluğunun Malikî olduğu çeşitli İslâmî mezheplere mensup diğer Güney Tunuslu grupların hiçbirisi, İbâdî Cerbeliler gibi seperatizm (mützellik), asketikklik (zühdiyye) ve püriten (saflaştırma) liğın aynı kombinasyonuna sahip olamamışlar ve Cerbelilerin bu fikirleri yakınlarına aktarmak suretiyle sağladıkları etkiyi gösterememişlerdir.

NETİCE

Cerbelilerle Güney Tunus'tan diğer göçmen meslekî gruplar arasında ekonomik faaliyetlerinin açıklanması bakımından yapılan karşılaştırmada ortaya çıkan tek farklılık "dinî unsur" olmaktadır. Her şeyden evvel aynı nedenlerle, ekolojik şartların ortaya çıkardığı iktisadî zaruretten dolayı Kuzey'de iş arayan bütün gruplar daha geniş bir cemiyette yaklaşık aynı zamanda işe başlayıp benzer şartlarla yüz yüze gelirler. Bu grupların kültür kalıpları, aile hayatı gelenekleri, sosyalleşme ve kültürleşmenin etkileri de birbirine benzemektedir. Ancak grupların geriplanındaki temel farklılık, Cerbelilerin doğrudan dinî fırkalarına isnat edilebilen asketikklik ve başarı güdüleri olmaktadır.

Gelir bakımından Cerbelilerle diğer gruplar arasındaki kapitalistik başarıdaki farklılık da dikkat çekicidir. Parekende bakkallıkta, göçmen esnaf tarafından işletilenler gözönünde bulundurulduğunda gerçek bir tekeli ele geçirmeyi başaran Cerbeliler, açıkça çeşitli göçmen ticaret grupları içerisinde en başarılı ve zengini

olmuşlardır. Meslekî yapıda bir boşluğu belirleyen Cerbeliler, bunu diğer çöl orijinli tüccar gruplarını safdışı bırakıncaya kadar doldurmak niyetindedirler. Perakende bakkallık, gazete veya yaya kaldırımlarındaki seyyar satıcılıktan daha istikrarlı ve kârlıdır. Eğer kapitalistik girişimdeki bu meslekî başarı bağımlı değişken olarak alınsa, o zaman Cerbeliler Güney Tunuslu diğer gruplarla "farklılık metodu" kullanılarak karşılaştırılabilir. Cerbeliler diğer Güney Tunuslu gruplar, "dinî ahlâk" hariç, bütün bağımsız değişkenler bakımından benzerlik arz ederler ve bağımlı değişkende de eşdeğer bir farklılık vardır. Böylece, Cerbeli ahlâkının, Protestan ahlâkı gibi kapitalistik davranışla kuvvetli bir şekilde ilişkili olduğu mantıkî olarak ortaya çıkmaktadır.

Dinî ahlâkla kapitalistik faaliyet arasındaki ilişkinin ortaya konması, Weberci tezin genel bir şekilde birçok cemiyete uygulanabileceğini bir kez daha göstermektedir. Reformasyon döneminde, Protestan ahlâkının Avrupa'da kapitalistik gelişmeye yol açması gibi, Tunus'ta Cerbeli tüccarlar arasında görülen benzer dinî ahlâk da, XIX. ve XX. yüzyılda başarılı kapitalistik faaliyetlere önderlik etmiştir.

TARTIŞMA

Cerbeli tüccarların, Batı Avrupalı Protestan kapitalistlerle mukayese edilebilecek önemi haiz gerçek kapitalistler ve işadamları olup olmadıkları hakkında bazı problemler vardır. Cerbelilerin, Weberin tanımladığı endüstriyel kapitalistlerden farklı ve iktisadî faaliyetin bir branşıyla sınırlı oldukları doğrudur. Bununla beraber, daha evvel faydalanılmayan yeni bir faaliyet alanında öncüler olmalarıyla yenilik ve müteşebbisliğe doğru aynı eğilimi göstermişlerdir. Bu fenomen için bir açıklama yolu arandığında, Weber'in kullandığı aynı değişkenlerle karşı karşıya geliriz. Böylece, iktisadî faaliyetin muhtevası farklı olsa bile, davranış modeli ve sebeplerinin Weber'in teziyle kuvvetli paralellik arzettiği açıkça görülmektedir.

Weber (1954a, s. 278-9), kapitalistik eğilimin altı şeklini ortaya koymuş ve bunlardan ilkinin "değişimin serbest olduğu yani resmen bir zorlamanın olmadığı ve maddî açıdan en azından nisbi olarak serbestliğin olduğu piyasada, devamlı bir alış veriş sürecinde piyasanın avantajlarını kullanmaya yönelik kâr kazanma faaliyeti" şekline açıklamıştır. Cerbeli ahlâkın Weberci anlamda gerçek kapitalizme öncülük edip etmediği hususunda, bu prensip tam olarak Cerbelilerin ticarî faaliyetlerini vasıflamaktadır. Aynı paragrafta Weber, tipî (yukarıda iktibas edilen)'in bir dereceye kadar modern Batı dünyasına özgü olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu ve diğer çalışmaların gösterdiği gibi Weber, bu iddiasında hataya düşmektedir. Çünkü din ve kapitalizm ilişkisi üzerindeki hipotezi, daha geniş bir tatbik alanına sahip olmaktadır.